

“Atomization of living space and diffusion of labor activity in the context of coronacrisis: manifestations, consequences and vectors of overcoming”

AUTHORS	Anatoliy Kolot Oksana Herasymenko Yurii Marshavin
ARTICLE INFO	Anatoliy Kolot , Oksana Herasymenko and Yurii Marshavin (2021). Atomization of living space and diffusion of labor activity in the context of coronacrisis: manifestations, consequences and vectors of overcoming. <i>Social and labour relations: theory and practice</i> , 11(2), 10-25. doi: 10.21511/slntp.11(2).2021.02
DOI	http://dx.doi.org/10.21511/slntp.11(2).2021.02
RELEASED ON	Thursday, 19 May 2022
RECEIVED ON	Thursday, 09 December 2021
ACCEPTED ON	Tuesday, 28 December 2021
LICENSE	 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License
JOURNAL	"Social and labour relations: theory and practice"
ISSN PRINT	2410-4752
ISSN ONLINE	2415-3389
PUBLISHER	LLC “Consulting Publishing Company “Business Perspectives”
FOUNDER	State Higher Educational Establishment "Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman", Social and Labour Relations Institute

NUMBER OF REFERENCES

36

NUMBER OF FIGURES

0

NUMBER OF TABLES

3

© The author(s) 2022. This publication is an open access article.

BUSINESS PERSPECTIVES

Publisher

LLC "CPC "Business Perspectives"
Hryhorii Skovoroda lane, 10,
Sumy, 40022, Ukraine
www.businessperspectives.org

V. HETMAN KNEU

Founder

State Higher Educational
Establishment "Kyiv National
Economic University named after
Vadym Hetman",
Prospect Peremogy, 54/1,
Kyiv, 03057, Ukraine
<https://kneu.edu.ua/>

Received on: 9th of December, 2021
Accepted on: 28th of December, 2021
Published on: 19th of May, 2022

© Anatolii Kolot, Oksana
Herasyenko, Yurii Marshavin, 2022

Anatolii Kolot, Sc.D in Economics,
Professor, Vice Rector in Charge
of Research and Academic Affairs,
Kyiv National Economic University
named after Vadym Hetman,
Ukraine.

Oksana Herasyenko, Ph.D in
Economics, Associate Professor,
Associate Professor Department
of Innovation and Investment
Management, Taras Shevchenko
National University of Kyiv,
Ukraine.

Yurii Marshavin, Doctor of
Economics, Professor, Personnel
Management and Labor Economics
Department, Kyiv National
Economic University named after
Vadym Hetman, Ukraine.

This is an Open Access article,
distributed under the terms of the
[Creative Commons Attribution 4.0
International license](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits
unrestricted re-use, distribution,
and reproduction in any medium,
provided the original work is
properly cited.

Anatolii Kolot (Ukraine), Oksana Herasyenko (Ukraine), Yurii Marshavin (Ukraine)

ATOMIZATION OF LIVING SPACE AND DIFFUSION OF LABOR ACTIVITY IN THE CONTEXT OF CORONACRISIS: MANIFESTATIONS, CONSEQUENCES AND VECTORS OF OVERCOMING

Abstract

The symbiosis of new opportunities caused by the breakthrough technologies of the digital age ("big bang-1") and new challenges and threats caused by sanitary and epidemiological requirements of the coronavirus pandemic ("big bang-2") leads to a reduction in the living space of an economically active person. The ability to work remotely using information and communication systems (voluntary isolation), on the one hand, and quarantine restrictions (forced isolation), on the other, lead to atomization of a person. At the same time, the time boundaries between work and leisure are being erased, leisure acquires signs of precariousness, a convergence of work and leisure takes place. The relevance of this study is due to the need for a renewed awareness of what kind of format of labor activity will be there in the pandemic and post-pandemic era. Scientific and practical significance of the study is to determine restoration vectors of human-centered, socially acceptable living space of a man of labor, which will help overcome coronacrisis in the social and labor sphere. The main result of the study is the author's mental model of metamorphoses of labor activity as a component of the new (ab)normality of pandemic and post-pandemic eras. The research subject is the theoretical and applied principles of atomization of the living space of economically active people and the diffusion of labor under the influence of new opportunities and constraints produced by the digital economy and the challenges of the COVID-19 pandemic. The methodological basis for achieving the set goal is a systematic approach that allows avoiding the fragmentary nature of research, one-sided judgments and conclusions in the study of the interrelated phenomena of living space atomization and labor activity diffusion. The aim of the study is to form scientific ideas about transformations taking place in the field of labor and leisure in the digital age under the influence of coronacrisis. It is proved that the coronacrisis gives rise to a new type of person – an atomized one, which is being increasingly exposed to «negative» individualism influence. The study outlines the contours of the mental model of the organization of work activity in the post-COVID period based on overcoming «negative» individualism, the emergence of a new philosophy of the time, and the formation of an updated concept of leisure culture. Also, the necessity of developing a consolidated multilevel model of social and labor relations in the new socio-economic reality and scientific and applied scenario of its implementation in the system of social and labor development of Ukrainian society is substantiated.

Keywords

social atomization, individualism, "negative" individualization, diffusion of labor activity, threats of living space atomization, labor activity diffusion consequences, precarization of leisure

JEL Classification

J20, J29

A. М. Колот (Україна), О. О. Герасименко (Україна), Ю. М. Маршавін (Україна)

АТОМІЗАЦІЯ ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ ТА ДИФУЗІЯ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ КОРОНАКРИЗИ: ПРОЯВ, НАСЛІДКИ, ВЕКТОРИ ПОДОЛАННЯ

Анотація

Симбіоз нових можливостей, спричинених проривними технологіями цифрової доби («великий вибух-1»), та нових викликів і загроз, зумовлених санітарно-епідеміологічними вимогами коронавірусної пандемії («великий вибух-2»), призводить до стиснення життєвого простору, в якому перебуває економічно активна людина. Можливість працювати у віддаленому режимі з використанням інформаційно-комунікаційних систем (добровільна ізоляція), з одного боку, та карантинні обмеження (вимушена ізоляція), з другого боку, призводять до того, що людина стає атомізованою. Водночас стираються часові грані між працею та відпочинком, дозволяла набуває ознак прекарності, відбувається конвергенція роботи та вільного часу.

Метою дослідження є формування наукових уявлень щодо перетворень, які відбуваються у сфері праці та дозволяла в цифрову добу під впливом коронакризи. Предмет дослідження – теоретико-прикладні засади атомізації життєвого простору економічно активної людини та дифузії трудової діяльності під впливом нових можливостей та обмежень, що їх продукує економіка цифрової доби, та викликів пандемії COVID-19. Методологічна основа досягнення поставленої мети – системний підхід, що дозволяє уникнути фрагментарності досліджень, односторонніх суджень та висновків в дослідженні взаємопов'язаних феноменів атомізації життєвого простору та дифузії трудової діяльності. Головним результатом дослідження є авторська ментальна модель метаморфоз трудової діяльності як компоненти нової (не)нормальності пандемійної та постпандемійної доби.

Доведено, що коронакриза породжує новий тип людини – атомізованої, яка все більше піддається впливу «негативного» індивідуалізму. Означено контури ментальної моделі життєдіяльності в постковідний період на засадах подолання «негативного» індивідуалізму, становлення нової філософії часу, формування оновленого концепту культури дозволяла.

Ключові слова

соціальна атомізація, індивідуалізм, «негативна» індивідуалізація, дифузія трудової діяльності, загрози атомізації життєвого простору, наслідки дифузії трудової діяльності, прекарізація дозволяла

Класифікація JEL

J20, J29

ВСТУП

Всупереч очікуванням, що пов'язувалися з розгортанням Четвертої промислової революції, – інформатизацією, цифровізацією усіх сфер та сегментів економіки і мережевого суспільства – і мали б супроводжуватися стійкою позитивною динамікою якості життя, змін на краще у глобальному вимірі не сталося. Реальністю є поява усе нових і нових явищ та процесів, які підривають віру в домінування у перспективі суспільно прийнятної соціальної якості. Сучасні проривні технології докорінно змінюють усе, за виключенням того, що дійсно має відношення до щасливого життя, домінування достеменних цінностей. Нові ризики та загрози, як темна сторона інформаційної, цифрової економіки, посилюються в епоху коронакризи, пронизуючи всі сфери життєдіяльності людини.

Усі ми є мимовільними свідками того, як прекаризація (нестійкість, хиткість, непередбачуваність) заповнила не лише сферу безпосереднього докладання праці, а й поширилася на світ, у якому людина перебуває поза роботи. «Ера дозвілля та достатку», революція у співвідношенні робочого і неробочого часу, що у 1920–1930-і роки пророкував Кейнс, не настали [11, с. 60–69]. Мистецтво повноцінно жити, наповнюючи неробочий час достеменними цінностями трудового життя та дозвілля, для переважної частки соціуму залишилося належним чином і не усвідомленим, і не опанованим.

Реалії є такими, що за умов епідеміологічних обмежень відбувається стиснення, атомізація простору, в якому перебуває економічно активна людина, і як наслідок – дифузія роботи і дозвілля, переміщення робочого місця у житлове приміщення, яке стає зменшеною копією офісу.

Актуальність дослідження двох феноменів суспільного буття – праці і відпочинку, а саме їх тривалості, співвідношення часових рамок обумовлена тим, що в суспільстві мережевої доби ці форми життєдіяльності людини набувають мобільності, складного, постіндустріального переплетення та змішання.

Екскурс у попередню індустріальну добу засвідчує: на передньому плані виконуваних досліджень у цій царині перебували суб'єктивні аспекти використання часу, акцентувалося на браку дисципліни, самоорганізації, здатності сконцентруватися на роботі або дозвіллі. За умов, що притаманні сучасній, цифровій епосі, означена проблематика не втрачає значущості, втім з'являється нове коло проблем. Реалії є такими, що головна проблема зводиться до того, що людина перебуває у нових часових координатах, у стані так званої дисперсії (від лат. *dispersio* – розсіювання). Якщо у недалекому минулому дозвілля мало доповнювати трудову діяльність, «працювати» на неї задля високих економічних результатів, то нині робочий і позаробочий час переплітаються, між ними зникають кордони, людина втрачає реальну здатність самотійно, на свій розсуд визначати індивідуальні часові параметри.

Якщо уникнути поверхових суджень у цій царині, то йдеться без перебільшення про глобальну проблему розподілу та оптимізації часу, яким володіє суспільство, у тому числі проблему демаркації робочого і неробочого часу, праці і дозвілля у різноманітних їх вимірах та на різних рівнях ієрархічної структури суспільства.

За такої постановки питання на передньому плані дослідження – не суб'єктивні аспекти часування, а його об'єктивні засади, феномен, за якого у новій економіці та мережевому суспільстві розмиваються, стираються дотеперішні інституціональні кордони (межі) між робочим і неробочим часом, роботою і дозвіллям.

---

1. ЛІТЕРАТУРНИЙ ОГЛЯД

Звертаємо увагу читачів на те, що термін «атомізація» нині широко використовується як у природничих, так і в соціально-поведінкових науках і має різноманітний спектр значень. Атомізація соціальна, яку вперше теоретично осмислив англійський філософ-матеріаліст XVII століття Гоббс, трактувалась як розпад соціальних зв'язків, що призвів до «війни всіх проти всіх» внаслідок граничної соціальної свобо-

ди у поєднанні з неготовністю людини цей ступінь свободи обмежувати [9]. Така війна, за висновками Гоббса, породжує суспільство, в якому кожен бореться сам за себе, а свобода індивідів в суспільстві, будучи спочатку абсолютно безкрайньою, обмежується свободою інших членів соціуму.

Тенденції атомізації достатньо детально висвітлено у працях філософів, істориків та соціологів різних часів, серед яких слід виділити науковий доробок Тоффлера, Фромма, Московічі. Так, американський соціолог ХХ ст. Тоффлер, аналізуючи змістову сутність соціальної атомізації, зазначав: «Потужні окови, які пов'язували індустріальне суспільство, – окови закону, загальних цінностей, централізованої та стандартизованої освіти й культурного виробництва, – зараз розірвані» [31, с. 327].

В розумінні Фромма, одного з найбільш впливових соціологів та психологів ХХ ст., атомізація суспільства є явищем об'єктивним, оскільки «вимога максимальної ефективності зумовлює вимогу максимальної індивідуалізації» [7].

Базовою характеристикою в дослідженнях проблематики соціальної атомізації французького психолога Московічі стала гранична рівність індивідів, за якої соціум виглядає як зібрання людей з різноманітними індивідуальними історіями, вміщеними в уніфікований соціальний контекст [23]. Таким чином, позиція Московічі підкреслює наявність суттєвого парадоксу: з одного боку, суспільство індивідуалізується, а з другого – стає все більш масовим.

З висоти ХХІ століття на концептуальних засадах аналізуються нові прояви соціальної атомізації. Так, в концепті «нової» індивідуалізації соціальна атомізація пов'язується з тенденцією членів розвиненого соціуму прагнути до приватного буття поза традиційними великими суспільними групами; концепт глобалізації доводить виникнення космополітичних кочових «нових еліт», які втрачають територіальні ідентифікації; концепт постіндустріального інформаційного суспільства описує тенденції стрімкого поширення новітніх інформаційно-комп'ютерних технологій, які породжують новий вид соціальної самоізоляції індивідів [32].

Отже, маємо констатувати: атомізація соціальна породжує «негативну» індивідуалізацію, призводить до втрати консолідації соціуму, порушує тканину усталених взаємозв'язків у суспільстві. Представники різних наукових течій та шкіл сутнісні характеристики поняття індивідуалізації особистості, з огляду на складність, багатовимірність, нелінійність розвитку розглядають по-різному, акцентуючи увагу на ті чи інші прояви індивідуального і суспільного буття, його діалектику. У філософській літературі феномен індивідуалізації людини трактується у більшості випадків як процес зниження залежності індивіда від зовнішніх детермінант. На відміну від філософського дискурсу в літературі економічного спрямування індивідуалізація розглядається з одного боку, у контексті зростаючої автономності індивідів, з другого боку – як урізноманітнення якостей людини, які формують і нагромаджують її людський та соціальний капітал, породжують відмінності в мотиваційних спрямуваннях.

У контексті проблематики, що досліджується, термін «атомізація» пропонується використовувати як характеристику стиснення простору, в якому людина перебуває і на роботі, і вдома. Використання гібридних форм зайнятості, коли стираються часові грані та змістове наповнення між працею і дозвіллям, зумовлює дифузю трудової діяльності.

Суттєвим внеском в розвиток філософії праці і дозвілля, опрацювання ретроспективи цінностей праці і бездіяльності є наукові дослідження італійського соціолога де Мазі, які мають крос-культурне спрямування. де Мазі починаючи з 1990-х років послідовно доводить, що в економіці постфордизму зникає якісна відмінність між часом праці і неробочим часом, між працею і дозвіллям, що постфордизм породжує ситуацію, коли індивід працює навіть тоді, коли він сам не усвідомлює свої дії як працю [22]. Приблизно на тих же позиціях перебуває й інший італійський дослідник – філософ Вірно, який всебічно обґрунтовує концепт дифузії праці і дозвілля з філософських позицій. «Час праці – наголошує Паоло Вірно – це діюча, але вже не істинна одиниця виміру» [34, с. 129].

2. РЕЗУЛЬТАТИ

Неупереджений аналіз змін, що відбуваються у сфері праці і зайнятості під впливом феноменів сьогодення, які у нашій ментальній моделі постають як «великий вибух-1» та «великий вибух-2» [14], спонукає до невтішного висновку: в оточуючих нас світах (природи, техніки, інститутах економіки і суспільства) часто-густо змінюється все або майже все, за виключенням, можливо, лише того, що торкається соціальної якості, домінування достеменних цінностей гідного трудового життя.

Для з'ясування передумов та першопричин атомізації життєвого простору та дифузії праці і дозвілля зацентруємо на такому. З моменту зародження капіталізму, а особливо, з повоєнних часів після Другої світової війни і упродовж щонайменше 30-ти «золотих» для соціально-трудової сфери років, зусиллями науковців і менеджменту на усіх рівнях ієрархічної структури світової економіки та індустріальних суспільств, йшов активний процес формування організації суспільної праці, на принципах колективності, соціалізації та людиноцентризму. При цьому місцем докладання праці були здебільш середні і великі підприємства, організації з притаманними їм структурами – цехами, відділами, лабораторіями, інститутами, офісами. Робочі місця надавалися роботодавцями, які знаходилися у приміщеннях, що їм належали. Робота поза приміщення, офісу була виключенням, аномалією для організації трудової діяльності в індустріальну добу.

Інформаційні, мережеві системи, інші проривні досягнення Четвертої промислової революції створили передумови для організації трудової діяльності поза приміщення роботодавця. Віддалені режими роботи отримали небаченого розвитку за настання коронавірусу COVID-19, а саме, за спричинених ним епідеміологічних обмежень. За наявними даними у перші місяці після оголошення пандемії біля 40% глобальної традиційної зайнятості було трансформовано у зайнятість за віддалених режимів роботи. Дистанційна зайнятість, фріланс, робота на дому потіснили стандартну організацію праці. У надкороткий історичний період світ праці і зайнятості набув іншого, коронавірусного, а згодом – посткоронавірусного формату. З'явилася нова (не)нормальність, яка трансформується у нормальність, але за низки новітніх явищ і процесів, які потребують осмислення, неупереджених оцінок, усвідомлення, що «кінець праці» у традиційному його розумінні настав і глобальний соціум постав перед необхідністю розбудови нового формату організації суспільної праці, усвідомлюючи і нові можливості, і нові виклики та загрози.

На цьому шляху вже сьогодні виникає безліч нових «підводних каменів», і серед них – атомізація життєвого простору економічно активної людини та дифузія форм трудової діяльності, які породжують шлейф проблем соціального, психологічного, морально-етичного характеру.

2.1. «Негативна» індивідуалізація у контексті атомізації життєвого простору

За настання планетарного лиха – пандемії коронавірусу COVID-19 – постала необхідність оновленого усвідомлення того, якою стає і надалі буде життєдіяльність людини у пандемійну та постпандемійну добу. Перегляду потребує чи не усе, що стосується змісту, характеру, формату праці, зайнятості, дозвілля, самої філософії життєдіяльності економічно активної людини. Складовою такого перегляду має стати усвідомлення того, якої трансформації зазнає феномен індивідуалізації особистості за коронавірусної доби.

Пандемійна реальність обумовила глибокі зміни у всіх складових життєдіяльності людини. За наявними даними у Великій Британії зафіксовано наступні зміни у поведінці людей за настання коронакризи: 49% – відчувають неспокій і репресивність; 38% – сплять менше норми; 35% – більше харчуються, до того ж менш здоровою їжею; 19% – споживають більше алкоголю; 19% – стали більше сваритися; 25% – декілька разів на день ведуть пошук нової інформації про пандемію коронавірусу; 7% – звертаються що-години або частіше до медіа з питань коронавірусу; іншого стає навіть тематика снів [13]. Наведені дані, як і безліч інших реалій сьогодення, дають підстави стверджувати, що коронакриза породжує новий тип людини – людини карантинної, атомізованої, яку усе більше і більше поглинає так званий «негативний» індивідуалізм.

Відштовхуючись від власних попередніх засновків та драйверів індивідуалізації, немала частка яких не втратила своєї значущості й у період коронакризи, наголошуємо на тому, що проблематика індивідуалізації людини економічної та людини соціальної не є феноменом останніх років, коли цифровізація, з одного боку, а епідеміологічні обмеження, з другого, змінюють все або майже все, що стосується ролі, місця людини, її участі у створенні суспільних благ.

2.2. Нові прояви «негативної» індивідуалізації за настання коронакризи

Авторська ментальна модель щодо феномену індивідуалізації особистості та формування індивідуалізованого суспільства залишалася в перших десятиліттях XXI століття незмінною впритул до настання пандемії коронавірусу COVID-19. Так званий «великий вибух-2» (початок березня 2020 р.) можна розглядати як старт нового етапу атомізації, суверенізації, примату індивідуального над колективним, усупільненням, а отже, посилення дрейфу до масштабування «негативного індивідуалізму», «коріння» якого мають водночас і епідеміологічну, й інформаційно-комунікаційну, і соціально-психологічну основу.

Парадокс полягає в тому, що нові випробування, перед якими постало людство після настання пандемії коронавірусу COVID-19, дали поштовх до ще більш кардинальних змін у техніко-технологічних засадах нової (цифрової) економіки та технологіях здійснення бізнес-процесів. Відкрилися безпрецедентні можливості для розвитку економічної діяльності у віртуальному цифровому форматі, що прискорило формування нової малоконтактної економіки (low touch economy). Остання за настання коронакризи стає одночасно і стабілізуючим, і дестабілізуючим сектором економіки, що відкриває можливості для одних і позбавляє їх тих суб'єктів господарювання, які виявилися нездатні до перебудови бізнес-моделей.

Пандемія COVID-19 суттєво змінила майже всі складові економічного та суспільного життя, але чи не найбільш різучі трансформації відбулись у світі праці. За даними, що оприлюднені на Всесвітньому економічному форумі, у середині 2020 року 93% працівників проживали в країнах, в яких були запроваджені заходи щодо переходу на змішану, зокрема віддалену роботу з метою блокування поширення коронавірусної інфекції. При цьому лише окремі сфери економічної діяльності, а саме – охорона здоров'я, логістика, частково торгівля, транспорт, державна служба продовжували роботу в умовах посиленої санітарно-епідеміологічної безпеки. 39% функціонуючої робочої сили в країнах ОЕСР було переведено у формат масової віддаленої роботи; більше 50% глобальних компаній інтенсивно запроваджували автоматизовані виробничі процеси та вдалися до скорочення персоналу (докладніше в офіційному документі Світового економічного форуму-2021 «Перезавантаження майбутнього порядку денного у сфері праці: руйнування і оновлення у світі після COVID»). Нові форми зайнятості та режими роботи стали відповіддю на виклики нової реальності у соціально-трудої сфері, постаючи симбіозом як взаємовигідних регламентів організації праці, так і потенційних та реальних втрат для працівників і роботодавців.

Попередні розвідки у царині індивідуалізації особистості дозволили дійти висновку, що це явище і процес є складним, багатовекторним за траєкторією розвитку, протирічливим за наслідками. Слід акцентувати увагу на тому, що за нинішніх умов різко зменшується залежність особистісних характеристик людини від природжених статусних ознак – етнічності, конфесії, класового стану, статі, місця проживання тощо. Разом з тим помітно посилюється значущість персонально набутих якісних характеристик – життєвої позиції, цінностей, освіти, професійних та особистісних компетентностей, досвіду, мотиваційних очікувань.

2.3. Характеристики атомізації життєвого простору в умовах пандемії COVID-19

Не потребує особливих доведень твердження, що як за перенесення робочого місця у помешкання працівника, так і введення санітарно-епідеміологічних обмежень на робочих місцях, що їх надає роботодавець, порушується звичний режим життєдіяльності людини, відбувається стиснення (атомізація) життєвого простору. Останній, як правило, примітивізується, стає часто-густо менш комфортним стосовно і роботи, і дозвілля. З'являється цілий шлейф небажаних наслідків економічного, соціального, психологічного, морального характеру.

З приводу змін у життєвому просторі економічно активної людини за настання коронакризи український науковець Почепцов зазначає: «Ми живемо у багатьох просторах одночасно. Головні з них – фізичний, інформаційний і віртуальний. Сьогодні, коли коронавірус перевів людей на карантин, він занизив роль простору фізичного, натомість завищив статус інформаційного та віртуального просторів. Нам бракує новин, тому зростає статус інформаційного простору. Ми, отримавши багато вільного часу, завищуємо в результаті статус віртуального простору у нашому житті. Наш час перетік із фізичного простору в інформаційний і віртуальний. А людина завдається і визначається тим, де вона живе, де проводить більше свого часу. В результаті для багатьох серіали стали життям, а життя – телесеріалом» [26, с. 77].

В цьому контексті актуалізується проблематика формування нової культури дозвілля як засіб подолання ущербності, коли надмірне перебування у соціальних мережах перетворюється у бездарне використання вільного часу, у «спалювання» часу, яке можна було б спрямувати на повноцінне дозвілля. А можливо свідоме чи несвідоме (неусвідомлене) надмірне перебування у соціальних мережах – це поступове звикання до майбутньої системи світоустрою, у т. ч. трудоустрою, коли із 100 осіб трудоактивного віку двоє будуть працювати у сільському господарстві, біля десяти – у промисловості, порядку п'ятнадцяти – в інших сферах економічної діяльності, а отже, не менше 75 осіб із 100 мають себе чимось зайняти. Якщо це так, то комп'ютерні мережі і додатки мають виконувати не стільки економічні, як соціальні функції, серед яких «спалювання» вільного часу набуває неабиякого значення.

Однією з характеристик стиснення або атомізації життєвого простору економічно активної людини може слугувати середня дальність поїздок пасажирів. Остання, як свідчать наявні статистичні дані, має тенденцію до зниження через перманентні закриття зовнішніх кордонів, скорочення туристичних послуг, введення обмежень для поїздок між регіонами.

Не менш значущим чинником атомізації життєвого простору багатьох членів соціуму стали обмеження, а то й заборона щодо відвідування театрів, кінотеатрів, музеїв, інших закладів культурно-розважального, оздоровчого, спортивного характеру.

Отже, якщо брати до уваги масштаби переведення працівників на віддалену організацію праці, скорочення масштабів інтенсивності транспортних перевезень, зменшення частоти та дальності пасажиропотоків, скорочення відвідування культурно-оздоровчих закладів, то можна не абстрактно, не на основі передбачень, а на реальних даних переконатися в тому, що простір перебування абсолютної більшості громадян як на терені України, так і у світовому вимірі суттєво стиснувся, став атомізованим.

Ще один, чи не головний пласт проблем для економічно активної людини, яка опинилася у стані вимушеної або добровільної ізоляції, в атомізованому просторі, з дифузією видів діяльності «робота ↔ дозвілля», та в цілому у нових життєвих реаліях – це проблема доходів. Підкреслимо, що для різних категорій населення залежно від джерел забезпечення життєдіяльності, ця проблема є різною за значущістю. Найменш постраждалими виявилися отримувачі соціальних трансфертів, працівники бюджетної сфери, працівники, які зайняті у сферах життєзабезпечення, котрі не можна зупинити за карантинних обмежень (охорона здоров'я, правоохоронна діяльність, громадський транспорт, торгівля продовольчими товарами, державне управління тощо). Водночас, для значної частки економічно активного населення, доходи якого формуються здебільш залежно від результатів у сфері зайнятості, умови життєдіяльності суттєво змінилися і, як правило, на гірше.

2.4. Дифузія трудової діяльності як складова атомізації життєвого простору

Інформаційна, телекомунікаційна революція, що розгортається на наших очах, демонструє небачені раніше можливості і водночас накладає обмеження та породжує виклики, з якими більшість представників соціуму ще не стикалися. Дійсно, використовуючи можливості інформатизації, цифровізації, інших техніко-технологічних новацій, стало реальним працювати віддалено у будь-який період доби, тижня, за форматом 7/24. Потенційно розширилися можливості для дозвілля, але ці можливості, як свідчить практика суспільного буття і на національному рівні, і у світовому просторі, супроводжуються новітніми

практиками апропріації дозвілля, його прекаризації, тотальної експлуатації, використання позаробочого часу не за призначенням. Можемо зрозуміти Жана Бодрійяра, який, характеризуючи реалії сучасної доби, додає до складу відмітних характеристик «драму дозвілля» [4, с. 193–202].

Неупереджений аналіз переконує у тому, що негативні наслідки цифровізації мають прояв не лише у сфері безпосереднього докладання праці, а й у сфері дозвілля. Прояви ерозії сфери відпочинку є багатоманітними і серед них звернімо увагу на такі: дозвілля часто–густо стає продовженням праці, має нестабільний, фрагментарний характер, усе менше підпадає нормативно–правовому та договірному регулюванню. Не менш асоціальними є збитки, що їх зазнають працівники, зайнятість яких здійснюється посередньо цифрових платформ (цифрова зайнятість) і серед них: нестійкість зайнятості породжує перманентні стреси, нерівномірне завантаження чергується з надмірною інтенсивністю; формується відчуття невпевненості, страх виявитися непотрібним «незалежним» агентом на ринку праці.

Справедливим є твердження, що представники економічно активного населення з непостійною, нестійкою зайнятістю є вільними, незалежними лише формально, оскільки часті і нерідко тривалі періоди відпочинку постають як «навіязаний примус ... як час, підвішений в очікуванні телефонного дзвінка» [19]. Навіть Шваб, будучи одним із ідеологів розбудови глобального цифрового світу, звертає увагу на поширення асоціальних явищ у цифровій економіці та мережевому суспільстві, коли «переможець отримує усе» як у відносинах між країнами, так і всередині них. «Це посилить соціальну напругу і конфлікти, обумовить створення менш взаємопов'язаного і більш нестабільного світу, особливо з урахуванням того, що нині люди значно краще поінформовані щодо соціальної несправедливості і невідповідностей в умовах життя різних країн» [27, с. 61].

Реалії сьогодення у царині праці та зайнятості знаходять відображення у багатьох термінах, у т. ч. «прекаріату», «прекарної зайнятості» тощо, які нині наповнюються шлейфом атипових назв. Прекарність, що використовується для характеристики нестійкості зайнятості та соціально вразливих драйверів у сфері безпосереднього докладання праці, правомірно, на наш погляд, поширити і на сферу дозвілля, яка усе більше набуває ознак нестійкості, фрагментарності, непередбачуваності. Отже, прекарність дозвілля, розмивання його змісту, конвергенція з роботою – ще одна далеко не позитивна реальність сьогодення.

У небагатьох наявних дослідженнях нові часові практики трактуються як «пористість» сукупного часу. На наш погляд, більш вдалим, таким, що віддзеркалює сутність новітніх явищ у цій царині, є термін «дифузія». Принагідно зазначимо, що використання цього терміну цілком узгоджується з наполяганням брати на озброєння міждисциплінарну практику, використовувати і методологію, і термінологію суміжних дисциплін, наукових шкіл, галузей знань [15]. Термін «дифузія» як фізичне явище означає процес взаємопроникнення атомів і молекул у певні суміжні структури. Наслідком такого проникнення є поява дифузного прошарку з розмитими контурами. Нині процеси дифузії стають характерними не лише для матеріальних, а й нематеріальних, соціальних структур, у тому числі й тих, що стосуються кордонів, контурів, суспільного часу.

Не буде перебільшенням твердження, що провідною складовою дифузії діяльності економічно активного населення нині постає перенесення процесів праці у житлове приміщення, в якому людина традиційно проводила більшість позаробочого часу. Довершенням процесу дифузії видів діяльності людини цифрової доби є перенесення процесів праці у транскордонний простір – мережі громадського транспорту, громадського харчування, в парки, на вулиці, у безліч інших місць, в яких людина може користуватися комп'ютером та іншими досягненнями інформаційно–телекомунікаційної революції.

2.5. До формування нової філософії часу

Як відомо, класична, фордистська модель розподілу і використання робочого і неробочого (вільного) часу розглядала дозвілля і все, що пов'язане з позароботою в утилітарному, значною мірою спрощеному розумінні – умови і джерела відтворення здатностей до праці. Безумовний примат матеріального над нематеріальним, базису над надбудовою, затрат робочого часу над соціальною якістю – це і багато–багато іншого, дотичного відповідало самій природі індустріального, стандартизованого, «закованого» у трудові облаштунки суспільства.

Постіндустріальні трансформації, які охопили усі сторони суспільного буття, торкнулися й інституту часу, який без перебільшення став новим. Не потребує особливих доведень твердження, що ми живемо у світі, в якому цінується працелюбство, сумлінність, трудові дії, результати трудової діяльності. Таку суспільну культуру, за якою дозвілля не розглядається як самодостатня цінність, вищий пріоритет життєдіяльності, можна сприймати як культуру, що претендує на назву «культура тотальної праці». Культура тотальної праці сформувалася у боротьбі за виживання, яку упродовж багатьох століть вів глобальний соціум, намагаючись убезпечити себе від голоду, страждань і смерті. У цій культурі за неробством, безділлям, розкошуванням закріпилася негативна оцінка.

З висоти ХХІ століття, коли боротьба за виживання соціуму у більшості випадків відійшла на другий план, невпинно зростає продуктивність праці, а глобальна економіка демонструє усе меншу трудомісткість суспільного виробництва, інтенсивно формується «економіка зайвих людей», гігономіка, маємо переглянути дотеперішні практики роботи і дозвілля, роботи і вільного часу.

3. ОБГОВОРЕННЯ

Атомізація життєвого простору людини, як об'єктивно-суб'єктивне та неоднозначне явище нової соціо-економічної реальності, зумовлене детермінантами цифрового та коронавірусного походження, породжує десоціалізацію особистості з багатовимірним шлейфом форм прояву. Чи не найбільш загрозливим феноменом такої атомізації стає «негативна» індивідуалізація особистості, яка насичує життя неочікуваними наслідками, парадоксами, суперечностями, асиметріями, що оточують «індивідуалів».

За висновками Тоффлера, індивідуалізація, розвиваючи потенціал людей, ускладнює, їх комунікації: «... чим більше ми індивідуалізуємось, тим важче нам стає обирати супутника життя зі спільними цінностями, інтересами, звичками або вподобаннями. Друзів також складно знайти. Кожен стає вибагливішим у соціальних зв'язках» [30, с. 583]. В цьому проявляється природа ще одного протиріччя в царині атомізації життєвого простору. Розвиток феномену індивідуалізації на зламі двох тисячоліть набув надшвидких темпів, що зумовлено глибокими змінами у форматі, рушійних силах, інституціональних засадах сучасних економіки та суспільства [21]. Зазначені зміни мають подвійний характер. Як зазначає З. Бауман: «Невизначеність наших днів є потужною силою, яка індивідуалізує. Вона розділяє, замість того щоб об'єднувати» [1, с. 30–31]. Потужним імпульсом, що підсилює подальшу індивідуалізацію, стають інформаційно-комунікаційні технології, змінюючи техніко-технологічні підвалини нової економіки та стиль життя в соціумі. Справедливим є твердження Найсбітта про те, що «Нові технології, зокрема комп'ютери, факси, мобільні телефони зміцнюють триумф індивідуального над колективним» [24, с. 461]. Зміни у статусі людини праці, які посилюються впродовж останніх два-три десятиліття та продовжуються й нині, можна інтерпретувати як суперечливе поєднання та взаємодію двох форм індивідуалізації – «позитивної» та «негативної». Перша з них стала проявом незалежності, самостійності, розширення можливостей для самореалізації особистості, друга ж зумовлена втратою комунікацій у спільнотах, недостатністю чи навіть відсутністю підтримки зв'язків з колективами, низкою інших негативних наслідків. «Негативним» ... індивідуалізм є тому, що він проявляється в браку: поваги, безпеки, гарантування благ, стійких зв'язків ...» – справедливо зазначає Кастель [10, с. 543].

Одне з основних запитань, яке виникає у зв'язку з наведеним вище, зводиться до наступного: Реально чи нереально запровадити такі ментальні схеми, форми соціальної організації, управлінські технології, які забезпечили б в існуючій дійсності поєднання, узгодження індивідуалізму та колективізму; автономізації й солідарності; індивідуальних і суспільних інтересів? Інакше кажучи, чи реально подолати «негативний», «нездоровий» індивідуалізм? Почепцов, автор неординарної публікації «Коронавірус: як змінюються наша свідомість і майбутнє», на яку вже посилалися, справедливо наголошує на такому: «Коронавірус змінив соціальне життя, зробивши його набагато індивідуалізованішим (виділено авт.). Позбавляючись соціальної, людина втрачає свої певні людські характеристики. Після карантину багато чого вирівнюється, але не все. Будемо надіятися, що зміни не будуть непоправними. Кращі людські характеристики все ж збережуться» [26, с. 61–62].

Яскравим проявом дифузії трудової діяльності стало «одомашнення» умов праці, насичення офісів елементами «дому», а помешкань, де проживають співробітники, – елементами офісів. За настання світового лиха – пандемії COVID-19 – не менш суттєвою новацією в системі «робота – дозвілля», «робота – відпочинок» і в цілому в діяльності людини сучасної, цифрової доби стала інтеграція робочих місць у помешкання персоналу.

Зазначимо, що сучасні, найбільш креативні компанії прагнуть позбавитися устрою офісів, який домінував ще десять–п'ятнадцять років тому, і нагадував бджолині соти, де за скляними перегородками, за сповідання принципу максимальної прозорості та відкритості працювали сотні співробітників. Сотовий устрій офісів, що мав неприхований замисел підвищення продуктивності та образ знеособленої експлуатації працівників розумової праці, нині поступається місцем «дому» як символу нової, постіндустріальної організації трудової діяльності, нового партнерства, дифузії статусів найманого працівника і власника.

Звернімося й до інших реалій сьогодення. За введення епідеміологічних обмежень значна частина громадян опинилася у вимушеній, а у подальшому, не виключено, і в добровільній самоізоляції. Підвищений інтерес до збереження віддалених, неофісних форм організації праці продукують як працівники, так і роботодавці. Якщо для перших віддалена робота (поза офісу) створює умови для більш плідного виконання сімейних обов'язків, реалізації інших, суто індивідуалізованих завдань та задоволення відповідних потреб, то для других (роботодавців) зиски пов'язані з економією витрат на утримання офісу, інших зисків матеріального і нематеріального характеру.

Результати проведеного дослідження переконують у тому, що атомізація життєвого простору економічно активної людини не обмежується сферою праці, докладання її на робочому місці у приміщенні, що надається роботодавцем, чи у помешканні працівника за віддаленої організації праці. Стиснення життєвого простору за настання коронакризи відбувається й на інших рівнях присутності людини – від місцевого і аж до наднаціонального, глобального.

Переконливим свідченням атомізації життєвого простору людини за умов коронакризи є різке скорочення обсягів перевезень пасажирів (Таблиця 1), що означає перебування усе більшої частки громадян у місцях повсякденної присутності. Як свідчать дані Таблиці 1, різке скорочення пасажирообігу у 2020 р. – тенденція, характерна для всіх без виключення видів транспорту в Україні, що забезпечують як зовнішні, так і внутрішні сполучення.

Таблиця 1. Пасажирообіг за видами транспорту в Україні, млн пас.–км

Джерело: Дані Державної служби статистики України [29].

	Залізничний	Морський	Річковий	Автомобільний (автобуси)	Авіаційний	Трамвайний	Тролейбусний	Метро
2016	36,839.2	17.8	12.6	34,555.3	15,532.6	3,994.8	5,896.5	5,350.5
2017	28,075.0	10.8	19.5	35,509.1	20,346.0	3,923.5	6,017.4	5,507.3
2018	28,685.2	2.1	25.5	34,560.3	25,889.3	3,925.4	5,804.8	5,553.4
2019	28,413.5	1.3	24.5	33,879.9	30,241.8	3,729.2	5,407.0	5,477.8
2020	10,696.2	0.7	3.3	19,092.2	10,106.9	2,541.0	3,452.9	3,141.6

Важливим підтвердженням стиснення життєвого простору в умовах пандемії COVID-19 є також показники, які демонструють регресивні зміни у сфері туристичної діяльності в Україні (Таблиця 2). Так, у 2020 р. зафіксовано «провал» як в кількісних, так і в якісних характеристиках функціонування українських туроператорів та турагентів. Оскільки чисельність осіб, які скористалися послугами туроператорів та турагентів, в порівнянні з попереднім роком зменшилась у 2.6 раза, більш як півтисячі суб'єктів туристичної діяльності припинили свою роботу, а близько трьохсот колективних засобів розміщування зникли з карти туристичної інфраструктури.

Таблиця 2. Основні показники туристичної діяльності в Україні до пандемії COVID-19 та в період розгортання корона кризи

Джерело: Дані Державної служби статистики України [29].

Показники	2018	2019	2020
Кількість суб'єктів туристичної діяльності, од.	4.293	4.441	3.867
Дохід від надання туристичних послуг (без ПДВ, акцизного податку і аналогічних обов'язкових платежів), млн грн	21,625.9	69,760.7	32,756.8
Чисельність осіб, обслугованих туроператорами та турагентами, тис осіб	4,557.5	6,132.1	2,360.3
Кількість колективних засобів розміщування, од.	1.591	1.626	1.337
Чисельність осіб, які перебували у колективних засобах розміщування, осіб	4,826.277	4,604.935	2,218.583
Коефіцієнт використання місткості колективних засобів розміщування	0.31	0.30	0.20

Нова (не)нормальність дала поштовх до інтенсивного розвитку інфраструктури обслуговування громадян, інших суб'єктів економічної діяльності. Небачених дотепер темпів та масштабів набула онлайн-торгівля, надання інших побутових послуг. Не виключено, що онлайн-шопінг і надалі буде одним із чинників збереження атомізованого простору, якщо індивід не віднайде для себе інших способів виходу із «зачарованого кола» – вимушеної чи добровільної самоізоляції та усвідомленого/неусвідомленого обмеження простору життєдіяльності.

За надкороткий історичний період стрімко увійшли в життя переважної частки дорослого населення соціальні мережі, які сприймаються зазвичай як простір для дозвілля, а насправді стали простором, що синтезує і дозвілля, і роботу. Причиною цього є не лише те, що немало професійних занять передбачають використання мереж в якості інструменту розбудови відносин та комунікацій. Реалії є такими, що вільний час стає вмонтованим у простір, який має ознаки і робочого, і неробочого. Дозвілля стає усе більш підпорядкованим економічній, професійній діяльності. Процес дифузії робочого і неробочого часу не в останню чергу відбувається тому, що інформаційні, телекомунікаційні технології, які стають іманентною складовою життєдіяльності чи не кожної свідомої людини, «зціплюють», охоплюють і роботу, і дозвілля.

Дозвілля, що виявляється, образно кажучи, «закованим в інформаційні облаштунки», не можна вважати достеменно вільним, повноцінним відпочинком, проявом високої соціальної якості. Таке дозвілля в кращому випадку дозволяє людині краще підготуватися до наступного робочого дня, включитися в організаційну діяльність собі подібних інформаційно просунутих людей. Отже, дозвілля сучасної доби стає усе більш вмонтованим в економічні, трудові відносини, не є відпочинком, наповненим достеменними цінностями, воно здатне здебільш породжувати постійну готовність переключитися на виконання виробничих завдань, вирішення термінових завдань. Формується і відтворюється феномен постійної присутності роботи у життєдіяльності людини, який має мало спільного з цінностями людиноцентризму, людинократії, високої соціальної якості.

Не буде перебільшенням твердження, що культура дозвілля, яка домінує в сучасному, постіндустріальному суспільстві, далека від досконалості і далеко не повною мірою сприяє розвитку інтелектуальних, фізичних, творчих, особистісних якостей людини. В умовах пандемії COVID-19 спостерігається збільшення частки негативних оцінок українців щодо задоволення потреб в частині дозвілля. Так, впродовж 2020 року погіршення рекреаційних, дозвіллевих умов відчули 36% опитуваних, погіршення умов культурної участі – 25%, погіршення умов проведення відпустки – 44%. Як свідчать результати моніторингового опитування, зазначені показники значно вищі порівняно із попередніми роками спостережень (Таблиці 3).

Таблиця 3. Соціальні зміни впродовж останніх 12 місяців (%)

Джерело: Сформовано авторами за [28, с. 401].

Соціальні зміни	2010	2012	2014	2020
Погіршення умов відпочинку й дозвілля після роботи	20.9	26.6	29.5	35.5
Погіршення можливості брати участь у культурному житті	20.5	23.4	22.7	25.4
Погіршення умов відпочинку під час відпустки	26.6	32.4	36.2	44
Індекс погіршення умов і можливостей участі в культурі і дозвіллі*				55.6

Акцентуємо увагу на тому, що мегапричини прекаризації як зайнятості, так і дозвілля тісно пов'язані. Новітні сучасні технології «працюють» на зниження трудомісткості суспільного виробництва та створюють передумови для скорочення робочого часу зайнятих. Водночас розширюється сфера застосування неповної зайнятості, зростає безробіття у різноманітних формах (відкрите, приховане), інтенсивно формуються в межах нової економіки окремі її сегменти, у т. ч. гігономіка, прекарна економіка. Наслідком означених інших явищ і процесів є зростання позаробочого часу, що має низку формальних/неформальних характеристик.

Змушені констатувати, що відповідей на низку принципових запитань все ще немає. Наведемо перелік найбільш нагальних із числа таких запитань, які стосуються атомізації життєвого простору та дифузії трудової діяльності в умовах коронакризи:

1. Чи збережеться стиснення життєвого простору на найближчу та віддалену перспективу?
2. Які зміни відбудуться у масштабах атомізації простору?
3. Якщо виключити коронакризу з числа чинників атомізації простору, яка частка громадян готова повернутися до звичайного, докоронавірусного формату життєдіяльності?
4. Чи відновиться життєвий простір у колишніх координатах за зняття у майбутньому усіх епідеміологічних обмежень?
5. Яких втрат психологічного, морально–духовного характеру зазнали і будуть зазнавати працівники, перебуваючи в атомізованому просторі?
6. Якими є і будуть у найближчій перспективі наслідки дифузії видів діяльності та стиснення (атомізації) простору для економічно активної людини?

Намагаючись відповісти бодай частково у першому наближенні на означені вище запитання, маємо виходити з того, що зміни, які супроводжують людину за коронавірусної доби, не слід однозначно трактувати як виключно зло чи добро, та оцінювати у координатах: «добре – погано», «позитивно – негативно». Палітра оцінок, на наше переконання, має бути більш строкатою, інваріантною, оскільки будь–яка криза, суспільна загроза, випробування супроводжується як втратами, так і появою нових можливостей. Відкриваються нові соціальні ліфти, з'являються можливості трансформувати виклики у можливості стійкого розвитку та конкурентні переваги.

Аналіз вітчизняних і зарубіжних публікацій, які безпосередньо чи побічно торкаються проблематики використання часу в цілому і вільного, зокрема, засвідчує, що усе більша частка дослідників доходять такої думки: основна маса економічно активного населення далека від здатності і спроможності повноцінної самореалізації, саморозвитку в рамках вільного часу. Причини такого стану мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер, при цьому до складу основних маємо віднести як несформованість у багатьох членів соціуму культури дозвілля, що спрямована на самореалізацію і саморозвиток, так і несформованість сфери послуг, які сприяють розвитку особистісних та професійних якостей поза дотеперішніх форм розвитку персоналу, які традиційно надавалися на підприємстві (в організації).

Описані вище проблемні поля потребують подальшого дослідження, філософського і в цілому наукового узагальнення, соціоекономічної, гуманітарної експертизи, соціально–культурного інжинірингу та формування відповідної «дорожньої карти» дій, що призначена для вироблення та реалізації соціально–

економічної, соціально-трудової політики. У такому контексті доречно імплементувати заходи, які реалізуються в ряді зарубіжних компаній. Так, втіленням практики застосування «одомашненої» побудови офісу є приклад фірми Avito, яка окрім основної профільної діяльності – інтернет-маркету, спеціалізується також на розробленні офісних проєктів, в яких втілюється тренд на стирання кордонів між роботою і дозвіллям. Концепція, яку сповідує фірма Avito, передбачає чергування місць безпосереднього докладання праці і зон відпочинку, межі між якими є умовними, або ж взагалі відсутні. Йдеться про імплантацію у робочий простір елементів, які ще вчора асоціювались виключно з зоною відпочинку, а нині є іманентною складовою інтегрованого офісного приміщення. Отже, йдеться не про наявність в офісі або поряд з ним зон «релаксу» – тренажерних залів, кімнат відпочинку, міні-кав'ярень, залів з музичними інструментами тощо. За новою концепцією означені вище та інші елементи «дому» стають складовою інтегрованого «робочого» простору. Поряд з робочим місцем розташовані м'які крісла, на яких можна працювати з ноутбуками, крісла-качалки, міні-бібліотека, ландшафтна галявинка, міні-кухня.

На порядку денному – розроблення консолідованої багаторівневої моделі соціально-трудових відносин за нової соціо економічної реальності та науково-прикладного сценарію її імплементації в систему соціально-трудового розвитку українського соціуму на засадах людиноцентризму, соціальної згуртованості та довіри; формування теоретичного конструкту моделі соціально-трудових відносин в координатах викликів коронакризи шляхом симбіозу традиційної та інноваційної компонент – потенціалу дво- і трипартизму та суспільного договору на територіальному, регіональному і національному рівнях з аргументацією суспільних норм та зобов'язань інститутів громадянського суспільства; наповнення колективних угод та договорів взаємними зобов'язаннями сторін соціально-трудових відносин щодо створення умов для віддаленої роботи.

На наше переконання, організація трудової діяльності в пандемійний та постпандемійний періоди відбуватиметься за трьома сценаріями – онлайн, офлайн та змішані режими роботи, що ставить нові завдання як перед науковою спільнотою, так і бізнесом щодо розроблення нових проєктів трудової діяльності, зокрема шляхом створення умов для безпечної, захищеної від епідеміологічних загроз праці і разом з тим – сприяння продуктивній зайнятості через запровадження узгоджених регламентів, які містять психофізіологічні, адаптаційні, управлінські, організаційні, безпекові рішення. Ця проблематика буде предметом наступних деталізованих наукових досліджень авторів цієї статті та підготовки відповідних рекомендацій і регламентів для органів державної влади, місцевого самоврядування, соціальних партнерів різних рівнів.

Нового прочитання та якісно іншого змістового наповнення потребує корпоративна культура організацій за умов, коли атомізація, десоціалізація, десолідаризація усе більше заповнюють сферу безпосереднього докладання праці. Висловлюємо також гіпотезу, що за подальшої цифровізації, неконтрольованого поширення так званих проривних інформаційно-комунікаційних цифрових технологій, неусвідомлення достеменних цінностей трудового життя, дозвілля може трансформуватися в альтернативний вид діяльності. Постійне перебування у соціальних мережах, на платформах цифрових послуг продукує ситуацію, коли дозвілля як таке постає перед загрозою відповідати своїй природі, основній меті. За формальною констатацією, що користуючись мережами, платформами, додатками людина використовує вільний час та відпочиває, постає інший феномен – неусвідомлення того, що насправді час і життєві сили використовуються поза дозвілля, вони фактично «працюють» на продовження перебування людини в мережі економічних, соціально-психологічних відносин та взаємозв'язків.

Розширення життєвого простору для більшості економічно активного населення, його деатомізацію слід пов'язувати з повномасштабним відновленням роботи закладів культури, мистецтва, оздоровчо-спортивної інфраструктури, поновленням туристичних потоків. Останнє можливе за низки умов і серед них – не лише зняття чи скорочення епідеміологічних обмежень, а й відновлення економіки та доходів громадян, стійкий дрейф до їхнього підвищення. Незначне скорочення надання туристичних послуг можна очікувати за суто психологічного чинника – страху поновлення епідемії, а також за зміни ціннісних орієнтирів населення, іншої ієрархії потреб та уподобань, що цілком можливе після пережитого коронавірусного шоку.

Черговий раз наголошуємо на тому, що дифузія видів діяльності стала можливою в останні десятиліття та особливо в перші роки XXI століття, коли комп'ютерна техніка, мобільні пристрої, додатки, проривні технології заповнили простір, в якому людина перебуває цілодобово, проникли в усі «пори» життєдіяльності людини, розмили дотеперішні кордони між роботою і дозвіллям та сформували новий, гібридний, трансграничний світ праці і відпочинку, робочого і позаробочого часу. Квінтесенцією трансграничної моделі «праця – дозвілля» стала фігура працівника за віддаленої організації праці, а саме, фрілансера, працівника за дистанційної зайнятості, працівника за надомної роботи. Отже, кордони (межі) між роботою і нероботою, роботою і дозвіллям, робочим і позаробочим (вільним) часом стають рухомими, пунктирними, умовними, відносними. На наше переконання, існує необхідність прийняття нових нормативно-правових актів, які мають обмежити феномен «постійної присутності роботи у життєдіяльності людини».

В якості одного із основних напрямів відновлення та розширення життєвого простору економічно активних людей слід визначити розвиток транспортних сполучень, туристичної інфраструктури, надання відповідних послуг за стабілізації епідеміологічних, карантинних обмежень. Значним резервом у цій царині є розвиток туристичної інфраструктури всередині країни, відкриття нових маршрутів, залучення населення до вивчення історії і надбань свого краю.

Науково-прикладні засновки цієї статті є продовженням обговорення широкого спектру завдань соціально-трудового розвитку, що висвітлені в монографії «Праця XXI: філософія змін, виклики, вектори розвитку» [14], та які слід розглядати як складову «дорожньої карти» забезпечення людиноцентричного розвитку перших десятиліть XXI століття.

ВИСНОВКИ

Владно проникаючи у життєвий простір, в усі елементи економічного, позаекономічного, суспільного поступу, пандемія коронавірусу COVID-19 набула статусу одного з основних чинників нестійкого розвитку, відсунула у зону «відкладеного попиту» немало явищ, процесів, які ще донедавна вважалися першочерговими, визначальними. Більше того, вона змінила стиль життя абсолютної більшості людей, посиливши турбулентність, непередбачуваність; похитнула віру у стійку динаміку соціальної якості, людиноцентричний розвиток.

Неупереджений аналіз підтверджує оприлюднену на початку статті гіпотезу щодо стиснення простору повсякденної присутності громадян у публічній площині. Розширення присутності економічно активної людини відбулося здебільш на платформі, якою є її помешкання. Останнє перебрало на себе і місце безпосереднього докладання праці, і виконання сімейних обов'язків, і набуття нових та розвитку сформованих компетентностей, і дозвілля та відтворення здатностей до праці.

Зворотній процес – деатомізація життєвого простору – з послабленням карантинних обмежень відбувається, втім динаміка цього процесу не є стійкою та прямолінійною. У багатьох проявах повернення до традиційної, допандемійної життєдіяльності вже не буде. Збережуться значно вищими, аніж до настання пандемії, обсяги дистанційної зайнятості і в цілому віддаленої роботи. Ймовірно, збережеться, а то й розшириться практика онлайн-замовлень не лише на продукти харчування, а й на інші товари та послуги. Переваги цього явища та процесу пов'язані як з економією часу, та і з запобіганням відновленню епідеміологічних загроз, можливістю більш раціонального використання власного часу.

Цілком очевидно, що звуження простору повсякденної присутності людини означає й звуження можливості безпосереднього, невіртуального спілкування, живої взаємодії; унеможливорює отримання позитивних вражень від перебування на природі, під час поїздок, відвідування закладів культури, ознайомлення з історичними пам'ятками; пригнічує здатність людини до самоствердження та самореалізації.

Перспективи подолання коронакризи, повернення у світ без коронавірусних загроз та епідеміологічних обмежень залишаються невизначеними, а то й примарними. Такими ж невизначеними залишаються перспективи відновлення життєвого простору економічно активного населення у розмірах та форматі, що існували до настання пандемії коронавірусу COVID-19.

Акцентуємо увагу на тому, що повного повернення до трудових практик за доковідного періоду не слід очікувати і не в останню чергу через заінтересованість окремих суб'єктів як серед роботодавців, так і працівників у збереженні віддалених режимів роботи.

Аналіз, що проведений за залучення статистичних даних та результатів соціологічних досліджень, підтверджує висунуту гіпотезу щодо стиснення простору перебування економічно активної людини, як в процесі роботи, так і життєдіяльності в цілому. Таке стиснення, що характеризується категоріями атомізації, десоціалізації, «негативного» індивідуалізму має безліч небажаних наслідків як суто організаційного, так і психологічного, морально-етичного характеру.

Стаття містить аргументацію того, що за використання наукового знання можливо бодай частково деатомізувати життєвий простір, в якому перебуває економічно активна людина, а головне, наповнити його цінностями людиноцентризму, усвідомлюючи природжені потреби людини та необхідність подолати тенденцію до зниження соціальної якості.

Будемо вважати, що природу двох феноменів цифрової доби, що активізували свій прояв в умовах коронакризи – атомізації життєвого простору та дифузії форм трудової діяльності, розкрито. Як перший, так і другий феномен формуються під впливом явищ і процесів, які пов'язані з інформаційними, телекомунікаційними технологіями, іншими проривними новаціями, що є породженням Четвертої промислової революції. У статті, що пропонується читачам, зроблено спробу рельєфно виписати негативні наслідки для економічно активної людини і соціуму в цілому, які є породженням звуження простору життєдіяльності та прекарізації і зайнятості, і дозвілля.

Основні вектори відновлення людиноцентричного, суспільно прийняттого життєвого простору людини праці мають сприяти подоланню коронакризи, підвищенню соціальної якості у постпандемійний період та стати предметом подальших спеціальних досліджень на засадах міждисциплінарного підходу.

AUTHORS CONTRIBUTIONS

Conceptualization: Anatolii Kolot, Oksana Herasymenko.

Data curation: Anatolii Kolot.

Methodology: Anatolii Kolot, Oksana Herasymenko.

Project administration: Anatolii Kolot.

Resources: Anatolii Kolot.

Supervision: Anatolii Kolot, Yurii Marshavin.

Visualization: Oksana Herasymenko, Yurii Marshavin.

Writing – original draft: Anatolii Kolot, Oksana Herasymenko.

Writing – review & editing: Anatolii Kolot, Oksana Herasymenko, Yurii Marshavin.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Bauman, Z. (2002). *Individualizirovannoe obshchestvo [Individualized society]*. Moscow: Logos. (In Russian)
2. Bevzenko, L. (2020). Instytut okhorony zdorovia: ryzyky dysfunktsiinosti yak tlo zapytu na ahentnu volontersku diiu [Institute of Public Health: Risks of Dysfunction as a Background to the Request for Agent Volunteering]. *Ukrainian society: monitoring of social change*, 7(21), 373–384. (In Ukrainian)

3. Blaug, M. (2004). *Metodologiya ekonomicheskoy nauki [Methodology of economic science]*. Moscow: Logos. (In Russian)
4. Bodriyyar, Zh. (2006). *Obshchestvo potrebleniya. Yego mify i struktury [Consumer society. Its myths and structures]*. Moscow: Cultural revolution. (In Russian).
5. Diligenskiy, G., & Lektorskiy, V. (1990). Problemy tselostnogo mira [Problems of the integral world]. *Voprosy filosofii – Questions of Philosophy*, 12, 32–43. (In Russian)
6. Dyumon, L. (1997). *Esse ob individualizme [Essay on individualism]*. Dubna: Feniks. (In Russian)
7. Fromm, E. (2001). *Revolutsiya nadezhdy [Revolution of Hope]*. St. Petersburg: Speech. (In Russian)
8. Fromm, E. (2004). *Begstvo ot svobody. Chelovek dlya samogo sebya [Begstvo ot svobody. Chelovek dlya sebya]*. Minsk: ACT. (In Russian)
9. Gobbs, T. (1965). *Leviatan. Izbrannye proizvedeniya [Leviathan. Selected works]*. Moscow: Mysl. (In Russian)
10. Kastel, R. (2009). *Metamorfozy sotsialnogo voprosa. Khronika naemnogo truda [Metamorphoses of the social question. Chronicle of hired labor]*. St. Petersburg: Aletheia. (In Russian)
11. Keynes, D. (2009). Ekonomicheskie vozmozhnosti dlya nashikh vnukov [Economic opportunities for our grandchildren]. *Voprosy filosofii – Questions of Economics*, 6, 60–69. (In Russian)
12. Khayek, F. (1992). *Doroga k rabstvu [Road to slavery]*. Moscow: Economics. (In Russian)
13. King's College London (2020). *Life under lockdown: coronavirus in the UK*. Retrieved from <https://www.kcl.ac.uk/news/life-under-lockdown-coronavirus-in-the-uk>
14. Kolot, A., & Herasymenko, O. (2021). *Pratsia XXI: filozofia zmin, vyklyky, vektory rozvytku [Work XXI: philosophy of change, challenges, vectors of development]* (488 p.). Kyiv: KNEU. (In Ukrainian). Retrieved from <https://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/36870>
15. Kolot, A. (2011). Dialektyka ekonomichnoho i sotsialnoho rozvytku yak predmet naukovykh doslidzhen [The dialectics of economic and social development as a subject of scientific research]. *Ukraina: aspekty pratsi – Ukraine: aspects of work*, 5, 3–8. (In Ukrainian). Retrieved from <https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/2211/Kolot.pdf?sequence=3>
16. Kolot, A. (2014). Global transformations of individualized society: consequences and lessons. *International economic policy*, 1(20), 5–22. Retrieved from <https://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/5932>
17. Kolot, A. (2014). Indyvidualizatsiia osobystosti ta formuvannya indyvidualizovanoho suspilstva yak fenomen suchasnosti: naslidky ta uroky [Individualization of personality and formation of individualized society as modern phenomena: consequences and lessons]. *Ukraina: aspekty pratsi – Ukraine: aspects of work*, 2, 3–10. (In Ukrainian). Retrieved from <https://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/11473>
18. Kolot, A., & Kravchuk, O. (2014). Global transformations of an individualized society: expanded opportunities and new challenges. *Economic Theory*, 4, 17–35. (In Ukrainian). Retrieved from http://etet.org.ua/docs/ET_14_4_17_uk.pdf
19. Kornish, E. (2000). *Kiberbudushcheye. Vperedí XXI vek: perspektivy, prognozy, futurologi [Cyberfuture. Ahead of the 21st century: prospects, forecasts, futurologists]*. Moscow: Academia. (In Russian)
20. Korsani, A. (2015). Transformatsiya truda i ego temporalnostey. Khronologicheskaya dezorientatsiya i kolonizatsiya nerabocheho vremeni [Transformation of labor and its temporalities. Chronological disorientation and colonization of non-working time]. *Logos*, 105, 51–71. (In Russian)
21. Lukyanenko, D., Poruchnik, A., & Kolesov, V. (Ed.) (2013). *Globalnoye ekonomicheskoye razvitiye: planirovaniye, sovokupnos, regulirovaniye [Global Economic Development: Trends, Asymmetries, Regulation]* (740 p.). Kyiv: KNEU. (In Russian)
22. Masi, D. (2002). *Ozio Creativo*. Roma: BUR Biblioteca Univerzale Rizzoli.
23. Moskovichi, S. (1998). *Vek tolp. Istoricheskiy traktat po psikhologii mass [Age of crowds. Historical treatise on the psychology of the masses]*. Moscow: Center for Psychology and Psychotherapy. (In Russian).
24. Naysbitt, Dzh. (2000). *Megatrendy na perspektivu do 2000 goda. Vperedí KHKHÍ vek: perspektivy, prognozy, futurologi [Megatrends for the prospect until the year 2000. Ahead of the XXI century: prospects, forecasts, futurologists]*. Moscow: Academia. (In Russian)
25. Palasios–Uerta, I. (2017). *In 100 Years: Leading Economists Predict the Future*. Moscow: Gaidar Institute. (In Russian)
26. Pocheptsov, G. (2020). *Koronavirus. Kak menyayetsya nashe soznaniye i budushcheye [Coronavirus: how our consciousness and future are changing]* (256 p.). Kharkiv: Folio. (In Russian)
27. Schwab, K. (2017). *Chetvertaya promyshlennaya revolyutsiya [The fourth industrial revolution]*. Moscow: Publishing house “E”. (In Russian)
28. Skokova, L. (2020). Systemic risks in an unstable society: social and cultural–informational dimensions. *Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 7(21), 400–406. (In Ukrainian). <https://doi.org/10.15407/visn2022.02.044>
29. State Statistics Service of Ukraine (n.d.). *Official website*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua>
30. Toffler, E. (1999). *Tretya volna [Third wave]*. Moscow: AST. (In Russian)
31. Toffler, E. (2003). *Shok budushchego [Shock of the future]*. Moscow: AST. (In Russian)

32. Tulenkov, M. (2019). Atomizatsiia sotsialna [Social atomization]. *Velyka ukrainska entsyklopediia – Great Ukrainian encyclopedia*. (In Ukrainian). Retrieved from https://vue.gov.ua/%D0%90%D1%82%D0%BE%D0%BC%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0
33. Turen, A. (2004). Sotsiologiya bez obshchestva [Sociology without society]. *Sociological studies*, 7, 6–11. (In Russian)
34. Virno, P. (2013) *Grammatika mnozhestva. K analizu form sovremennoy zhizni [Grammar of the set. To the analysis of the forms of modern life]*. Moscow: AD Marginem Press. (In Russian).
35. Vorona, V., & Shuljgha, M. (2019). *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin (Vypusk 7 (21)) [Ukrainian society: monitoring of social change (Issue 7 (21))]* (547 p.). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
36. Zakariia, F. (2021). *10 urokov dlia svitu pislia pandemii [10 lessons for the world after the pandemic]* (264 p.). Kyiv: Nash format. (In Ukrainian)